

2.4.2. Графіка і арфаграфія «Муіўскай Прауды» К. Каліноўскага

Кастусь Каліноўскі – мысліцель, публіцыст, паэт і рэвалюцыянер-дэмакрат – з’явіўся на гістарычнай арэне якраз у той час, калі пытанне нацыянальнага самасцвярджэння беларускага народа царскімі ўладамі фактычна не разглядалася. Працэс дэнацыяналізацыі, які інтэнсіўна адбываўся ў XVIII ст. пасля пераводу прававодства на польскую мову паводле пастанова Варшаўскай канфедэрацыі саслоўяў 1696 г., не спыніўся і пасля далучэння беларускіх земляў да Расійскай імперыі ў выніку падзелу Рэчы Паспалітай. Беларускай мове ўсё менш і менш заставалася месца і ў недзяржаўных сферах. Праз школу, культуру ўстановаў і дзелаваыя кантакты ўсё шырэйшыя колы грамадства Беларусі адыходзілі ад роднай мовы і пераклочаліся на польскую ці рускую [6, с. 243–244].

Тым не менш XIX ст. – прычылова новы этап у гісторыі развіцця і вывучэння беларускай мовы. У гэты час павялічылася цікавасць да этнаграфіі беларускага народа, да народных гаворак. Шмат цікавых звестак пра лексічныя, фразеалагічныя, фанетычныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы, яе гісторыю, межы тэрытарыяльнага распаўсюджвання сустракаецца ў працах А. Кірсора «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню» (1857–1859), Е. Раманава «Нарыс побыту жабракоў Магілёўскай губерні і іх умоўная мова» (1890), М. Нікіфароўскага «Нарысы Віцебскай Беларусі» (1892–1899) і інш. Аднак лінгвістычны матэрыял у гэтых працах даволі павярхоўны і мае пераважна даведаны характар.

У XIX ст. вяліся актыўныя спрэчкі адносна характару беларускай мовы. Шэраг даследчыкаў (С. Ліндэ, Я. Чачот, М. Надзеждзін, М. Максімовіч, К. Калайдовіч) беларускую мову разглядалі як самастойную і заклікалі яе вывучаць, іншыя (У. Даль, В. Багаролзіцкі, А. Будзіловіч, І. Лапо, А. Сабалеўскі, І. Сразнёўскі і інш.) лічылі беларускую мову гаворкай рускай мовы. З найбольш сур’ёзных прац першай паловы XIX ст., прысвечаных беларускай мове, варта адзначыць праdmову Яна Чачота да 6-га тома фальклорнага зборніка «Сялянскія песенкі з-пад Нёмана і Дзвіны» (Вільня, 1846). Навуковым вывучэннем беларускага пісьменства плённа займаўся І. Грыгаровіч, які першы распачаў публікацыю беларускіх пісьмовых помнікаў («Беларускі архіў старажытных грамад», ч. I, 1824).

Некалькі неапублікаваных работ сярэдзіны XIX ст. засталіся ў архівах: «Краткая грамматика белорусского наречия» (1845), «Словарь белорусского наречия» (1845) і «Заўвагі беларуса пра беларускую мову» П. Шпілёўскага (1853), «Граматыка беларускай гаворкі» К. Нягзведскага (1854).

У другой палове XIX ст. пачалася навуковая дзейнасць выдатнага беларускага лінгвіста І. Насовіча, які ўвайшоў у гісторыю беларускага мовазнаўства

як аўтар першага гістарычнага слоўніка беларускай мовы (У рукапісе) – «Алфавітнага паказальніка старажытных беларускіх слоў, выбраных з Актаў, што адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі». Шырокую вядомасць і прызнанне яму прынес «Словарь белорусского наречия» (1870), у які ўвайшло больш за 30 тысяч слоў, запісаных аўтарам у Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губернях, а таксама выбраных з твораў вуснай народнай творчасці, помнікаў старабеларускага пісьменства.

Акрамя таго, у гэты перыяд плённа працавалі вядомыя беларускія этнографы і фалькларысты А. Багдановіч, У. Дабравольскі, М. Доўнар-Запольскі, Я. Карловіч, М. Нікіфароўскі, Е. Раман, А. Сержпутоўскі, М. Федароўскі, П. Шэйн, якія, апісваючы фальклорную і этнаграфічную спадчыну беларусаў, змяшчалі ў сваіх зборніках разнастайныя моўныя каментарыі. Наўнасьць такіх прац стала перадумовай для падрыхтоўкі лінгвістычных даследаванняў.

Бясцэнную навуковую спадчыну пакінуў заснавальнік беларускага мовазнаўства Яўхім Карскі, аўтар больш як тысячы работ, прысвечаных актуальным праблемам славянскіх, беларусістскіх і русістскіх. У «Беларусах» ён даў закончанае вучэнне пра гукавы і граматычны лад старабеларускай і сучаснай беларускай мовы ў яе народна-дыялектнай і літаратурнай формах, стварыў цэласную карціну фарміравання, станаўлення і развіцця мовы і літаратуры беларускага народа, заклаў асновы для далейшага развіцця беларускага мовазнаўства [8, с. 142–143].

Вядома, што нават у такіх неспрыяльных грамадска-палітычных умовах вывучэнне мовы беларусаў ішло даволі інтэнсіўнымі тэмпамі.

Зусім натуральна: змагары за свабоду і правы беларускага народа (напрыклад, Кастусь Каліноўскі) маглі звярнуцца да простага чалавека на даступнай яму роднай мове, каб дайсці да яго душы, абудзіць нацыянальную самасвядомасць. Таму К. Каліноўскі пудоўна разумее: толькі пры дапамозе друкаванага слова іскрынкі сялянскай незадаволенасці можна будзе распаліць у вялікі касцёр усеагульнага паўстання.

Пастаўлена задача па падрыхтоўцы перыядычнага падпольнага выдання была рэалізавана, калі ўлетку 1862 г. выйшаў першы нумар газеты «Муіўскаја Прауда», якая выдавалася на беларускай мове лацінкай. Усяго за перыяд з ліпеня 1862 да чэрвеня 1863 г. убачылі свет 7 нумароў [9, с. 16].

У Беларусі лацінскі алфавіт вядомы са старажытнасці ў помніках на польскай і лацінскай мовах. Асабліва спрыяльныя ўмовы для выкарыстання лацінкі склаліся ў XVI ст. у сувязі з пашырэннем каталіцызму. Найбольш шырока і актыўна лацінка ўжывалася на заходніх землях Беларусі. У той час адзначаўся Рэчы Паспалітай была маналіній каталіцкіх законаў, найперш езуітаў, піяраў, а таксама пракаталіцкага базэльянскага закону, таму, каб працягваць вучобу, нашы суайчыннікі часта накіроўваліся ў заходнеўрапейскія краіны, дзе латынь была афіцыйнай мовай навукі. Як вынік лацінскі алфавіт атрымаў урадлівую глебу для распаўсюджвання ў Беларусі [1, с. 185].

Латинская графіка ў помніках беларускага пісьменства існавала ў двух варыянтах – польскім і чэшскім. Тэксты ж, створаныя ў Беларусі ў XIX ст., былі пачаў пераважна ў польскім варыянце. Аднак сёння лічыцца, што чэшскі варыянт беларускай лацінкі лепш прыстасаваны для перадачы гукавога ладу беларускай мовы, бо ў ім найбольш поўна ўвасобіўся фанетычны прынецп напісання, калі адну фанему імкнуліся перадаць адной графемай [7, с. 100]. Параўн.: польскі варыянт: *и, ч, х – sz, cz, ch*; чэшскі варыянт: *и, ч, х – š, č, x*. Закончэйшы фарміравацца ў пачатку XX ст., чэшскі варыянт пазней фактычна на не апрацоўваўся.

Пры стварэнні «Музыкаў Прауду» Кастусь Каліноўскі выкарыстоўваў польскі варыянт лацінкі (табл. 6).

Табліца 6

Графічныя сродкі газеты «Музыкаў Прауду» і іх суадносіны з літарамі і гукамі сучаснай беларускай мовы

Сучасная кірылічная літара	Літара або спалучэнне літар у тэксце «Музыкаў Прауду»	Гук у сучаснай беларускай мове
А а	A a	[a]
Б б	B b	[б], [б']
В в	W w	[в], [в']
Г г	H h, g	фрыкатывы [γ], [γ'], выбухны [ɣ]
Д д, Дз дз, Дж дж	D d, Dz dz	[д], [дз']
Е е	ie, je	[э], [э']
Ё ё	io, jo	[о], [о']
Ж ж	Ż ż	[ж]
З з	Z z	[з], [з']
І і	I i	[і], [і']
Й й	J j	[й]
К к	K k	[к], [к']
Л л	L l, L l	[л], [л']

Сучасная кірылічная літара	Літара або спалучэнне літар у тэксце «Музыкаў Прауду»	Гук у сучаснай беларускай мове
М м	M m	[м], [м']
Н н	N n	[н], [н']
О о	O o	[о]
П п	P p	[п], [п']
Р р	R r	[р]
С с	S s, ś	[с], [с']
Т т	T t	[т]
У у	U u	[у]
Ў ў	u	[ў]
Ф ф	f, chw	[ф], [хв]
Х х	Ch ch	[х], [х']
Ц ц	C c, ć	[ц], [ц']
Ч ч	Cz cz	[ч]
Ш ш	Sz sz	[ш]
Ы ы	y	[ы]
Ь ь	дыякрытычны знак ' (iści, kaliszi)	–
Э э	e	[э]
Ю ю	iu, ju	[у], [ў]
Я я	ia, ja, ja	[а], [я]
–	a, ę	–

Як бачым, пры перадачы галосных прымяняліся тыя ж літары, што і ў іншых славянскіх мовах з лацінскай графічнай сістэмай. Літарай *a* перадаваўся гук [a]: *z dawato sia, sachi, nastai; o* – [o]: *możet, szto, usio; u* – [y]: *usim, rukka, buduć; e* – [э]: *manifest, heto, szeho; i* – [і]: *pisaci, druhni, widać; y* – [ы]: *usyc, rytali, miżukam*. Пры адсутнасці ў лацінскай графіцы літар, адпаведных кірылічным ёваным галосным тыпу *e, ё, ю, я* для абазначэння

біфатэмага комплексу «j + галосны», ужываліся спалучэнні графемы *j* з *a*: *Jaško, jak*; *j* з *o*: *jon*; *j* з *u*: *takuju, raznjać, adžinakuju*; *j* з *e*: *razumniejšyie, wiedaje, jelo*. У постлазіцыйным становішчы да галоснага без *j* ужываўся гук [j], напрыклад: *swiat*. Акрамя таго, у тэкстах газеты зафіксаваны спецыфічныя літары, якія ў польскай мове абазначаюць насаваы галосныя *ę* і не суадносяцца з фанетычным ладам беларускай мовы: *księżkach* – кніжках, *rad* – урад, *święty* – святы, *zmituj się* – памілуй нас, *ustieko* – усё.

У сістэме кансанантызму мовы «Музускай Прауды» адмелнымі з’явамі выступаюць наступныя. Фрыкатывыны [ш] і афрыкатывыны [ч] перададзены дыграфамі *sz* і *cz*: *szto, chocesz, szynoniki*; фрыкатывыны [з], [ж], афрыкатывыны [дз] – знакамі *z*, *ż*, *dz* (лексем з графемай *dź* не сустракаецца): *zahnac, życi, ludźmi*; [x] – спалучэннем літар *ch*: *chto, chocze, wielkich, rozumniejšych*; [ф] – *f* (сустракаецца толькі ў № 1), *chw*: *manifest, manichwest*; фрыкатывынага [γ] – *h*, выбухнога [г] – *g*: *druhi, dobroho, hlumu, Angliczanina*; фрыкатывынага [в] – *w*: *wolność, woroch*. Знак *l* абазначае цвёрды гук [л]: *shlyu, placi, Lapsesor*; *l* – мяккі: *byli, ziemi, sprawiedliwość*; [й] – *j*: *wiesznoj, waszej, nijakoj*. Для адностраванна мяккасці папярэдняга зычнага ўжывалася літара *i*: *miasteczkomowuch, sakietri, na niebi*. Назіраецца паслядоўны пераход гукаў [л], [в] у гук [у], які перададзены літарай *u* без дыякрытычнага знака: *miścieu, poustania, wiekon*. Яшчэ адной адметнасцю графікі «Музускай Прауды» з’яўляецца абазначэнне асіміляцыйнай мяккасці зычных і мяккасці зычных на канцы слова пры дапамозе надрадкавага значка: *kaliści, isci, Kasciuszki, prapaści*.

Абапранучыся на аналіз графічных асаблівасцей газеты «Музускай Прауда», можна зрабіць выснову, што тагачасная лацінка, якой карысталіся К. Каліноўскі і яго сучаснікі, была максімальна адаптавана да перадачы жывой гутарковай мовы беларусаў. Пацверджаннем таму служаць выўленыя факты рэалізацыі фанетычных працэсаў і з’яў беларускай мовы, уласцівых як сучаснай літаратурнай мове, так і паўднёва-заходняму дыялекту і яго групам тава-рак: паслядоўная перадача дзекання і цекання: *sradziawaci sia, dzieciej, tumanić, szynajcie*; цвёрдасць [р]: *sworgu, karystawaci, robić*; зацвярдзеласць [ж], [ш], [ч]: *skaziu, hroszu, szelawiek*; няпоўнае рэгрэсіўнае кантактнае асіміляцыйнае змякчэнне зычных: *sprawiedliwość, niestmie, piśma*. Іншыя віды асіміляцыі не назіраюцца: *narod pa rukaży, ramieź saboju, upiered i raznali*; нехарактэрнае для дадзенай мясцовасці рэгрэсіўнае дыстантнае дысіміляцыйнае яканне: *niechaj, dzieđu, nieta*, але *uziato sia* (рэгрэсіўнае дыстантнае недысіміляцыйнае яканне); поўнае недысіміляцыйнае яканне ў пераднаціскных складах і ў пачатку слова: *prapaści, maskala, prahnac, adno, adžinakuju, aszjakaci*, але *poustania, buntowaci*; няпоўнае недысіміляцыйнае яканне, пры якім галосны [o], [э] этымалагічна захаўваюцца: *mnoho, waszaho, sposobom, chocze*; ужыванне прыстаўнога гукка [γ]: *harali, helyje*; адсутнасць падоўжаных зычных: *smitlenie, poustania*. Разам

з тым многія з пералічаных з’яў і працэсаў уласцівыя ў большай ступені мове і адностраваным спарадычна.

Разглядаючы спецыфіку графіка-арфаграфічнай сістэмы газеты «Музускай Прауда», трэба адзначыць, што з тэрмінам *арфаграфія* звычайна звязваецца паняцце пра сістэму агульнанапрынятых, узаконеных, абавязковых правілаў, якія забяспечваюць аднолькавую перадачу на пісьме слоў літаратурнай мовы, нармалізуюць яе, а «пісьмовыя нормы неабходны мове як усеагульнаму сродку зносін усіх людзей грамадства, якія гавораць на дадзенай мове» [2, с. 207]. У дачыненні да XIX ст., калі адсутнічалі спецыяльныя зводзі арфаграфічных правілаў, гэты тэрмін, відаць, не зусім падыходзіць. Але ў «Музускай Праудзе», нягледзячы на пэўны разнабой, нормы перадачы слоў вымалёўваюцца даволі выразна, пра ўсю сукупнасць гэтых нормаў можна гаварыць іменна як пра арфаграфічную сістэму.

Дакладнае ўяўленне пра графіка-арфаграфічныя асаблівасці помніка і пра адхіленне ад гэтых нормаў садзейнічае больш глыбокаму разуменню фанетычных працэсаў, якія адбываліся ў жывой мове. Гэтым абумоўлена вывучэнне правапісу газеты шляхам аналізу ад графікі да арфаграфіі [3, с. 3–4].

Напісанне слоў і асобных марфем у іх складзе ў газеце галоўным чынам грунтуецца на фанетычным прынцыпе, паводле якога перадаюцца канкрэтныя гукі пры іх пазіцыйным чаргаванні. Як у мове газеты, так і ў сучаснай правапіснай практыцы замацавана аканне, рэдка – яканне, правапіс прыставак без- (*бяз-*), *раз-*, *уз-*, *з-* (перад глухімі [з] пераходзіць у [с]), напісанне літары *ц* на месцы спалучэнняў [тс], [чс], [кс], [кц], калі іх пераходзіць у [с] у слоўнае і часце: *malanka, swajej, uzitato sia, schoczuc, sworgujszu* (але: *raztalkawac, bezpriezności, bahactwo, miżuskaja, szczaścia*).

У правапісе «Музускай Прауды» паступова (зразумела, з некаторымі адступленнямі) праўляецца марфалагічны прынцып, паводле якога пішуцца звонкія перад глухімі і на канцы слова, а таксама глухія перад звонкімі: *ciażko, duższu, oprłaciśca, rad stuchaje, służki, odkazyje*.

Тое, што з пункту гледжання сучаснай арфаграфіі называецца традыцыйным напісаннем, у арфаграфіі газеты праўляецца ў перадачы ўласных імёнаў, геаграфічных аб’ектаў і назваў разнастайных пасад, афіцыйных органаў улады, адміністрацыйных утварэнняў, а таксама слова *Boh* і яго варыянтаў-сінонімаў, звароту *Dziaciuki (Dzieciniki)* з вялікай літары: *Jaško, Kasciuszka, Wilni, Car, Karol Polski da i Litouski, Kancelaryi, Senat, Pisarou, Pasrednikou, Spravitnik, Akriżnyj, Lapsesor, Kamisar, Ciwim, Pan*. Таксама з вялікай літары пішуцца намінацыі жыхароў той ці іншай краіны, ужытыя ў метанімічным значэнні, напрыклад: *A kali za hranicaju szu to i Prancuza szu i Angliczanina, narod sprahadaje radowi, to dla toho szto rad stuchaje narodu i robić tak kab narod byu bahaty i szczaśliwy* [5].

Падсумоўваючы прыведзеныя факты, трэба адзначыць, што графіка-архаграфічнае афармленне газеты «Miżuskaŭa Prauda» працягвала традыцыі XVII–XVIII стст., калі пры перадачы вуснай мовы на пісьме кіраваліся ў першую чаргу фанетычным прычыпам. Складзеная тэндэнцыя стала адным з узораў канца XIX – пачатку XX ст.

Бібліяграфічны спасылкі

1. *Біндзіч Т. У.* Рукапісная беларуская лацінка (да пастановаўкі пытання) // Беларускі архаграфічны штогоднік. Мінск, 2001. Вып. 2. С. 182–193.
2. *Будагов Р. А.* Введение в науку о языке. М., 1959.
3. *Бульба А. М.* Развідзі архаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мінск, 1970.
4. *Каліноўскі К.* За напашу вольнасць : творы, дакументы. Мінск, 1999.
5. *Костусь Калиновский :* Из печатного и рукописного наследия / предисл. В. Ф. Шалькевича. Минск, 1988.
6. *Крамко І. І.* Каліноўскі Кастусь // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 243–245.
7. *Лычкоўская М. Б.* «Чэшскі» варыянт лацінкі ў запісах беларускай народнай творчасці канца XIX – пачатку XX ст. // Дыялекталогія і культура беларускай мовы : тэз. рэсп. навук.-практ. канф. (10–11 снежня 1991 г., г. Мінск). Мінск, 1991. С. 99–101.
8. *Прыгодзіч М. Р.* Гісторыя беларускага мовазнаўства // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 141–146.
9. *Слука А. І.* Беларуская журналістыка (1760–1917 гг.) : у 3 ч. Ч. 1. Мінск, 2000.

2.5. XIX СТАГОДДЗЕ ЯК ПАДРЫХОЎЧЫ ЭТАП ДЛЯ ВЫПРАЦОЎКІ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ СУЧАСНАГА БЕЛАРУСКАМОЎНАГА ЗАКАНАДАЎСТВА

У XIX ст. беларуская мова ў заканадаўчай сферы не ўжывалася. Дасканала распрацаваная за папярэдняга стагоддзі старабеларуская юрыдычная лексіка і фразеалогія не выкарыстоўваліся і не развіваліся. Нягледзячы на такую сітуацыю, гэтае стагоддзе адметнае тым, што яно стала падрыхтоўчым этапам для выпрацоўкі лексічных сродкаў сучаснага беларускамоўнага заканадаўства. Паспрыяла гэтаму імкненне ўрада Расійскай імперыі сцвердзіць сваё бачанне гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

Апублікаванне архіўных дакументаў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. З сярэдзіны XIX ст. пачынае актыўна вывучацца гісторыя беларускіх і ўкраінскіх зямель, уключаных у склад Расійскай імперыі. Распачынаецца выданне пяматрычных гістарычных дакументаў ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Адбор і падрыхтоўка да выдання ажыццяўлялася некалькімі архаграфічнымі камісіямі. Найбольшую колькасць дакументаў, якія датычаць гісторыі старажытных беларускіх зямель, выдала Віленская архаграфічная камісія, створаная пры